

Семінар 4.

Вялікая Айчынная вайна – ключавая падзея навейшай гісторыі

1. Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

У верасні 1939 г. над Еўропай навісла пагроза пачатку Другой сусветнай вайны. Савецкі Саюз, разумеючы непазбежнасць нападу, веў перамовы аб стварэнні антыгітлераўскай кааліцыі. Аднак Францыя і Англія імкнуліся падштурхнуць агрэсію на усход, вынікам чаго з'явілася Мюнхенскае пагадненне. Імкнучыся выйграць час для падрыхтоўкі краіны да вайны, 23 жніўня 1939 г. Вячаслаў Молатаў ад імя СССР падпісаў у Маскве Дагавор аб ненападзе паміж СССР і Германіяй, а таксама дадатковы пратакол да яго. Разумеючы супярэчлівасць гэтых працэсаў, неабходна пазначыць: менавіта гэтыя дакументы стварылі знешнепалітычныя ўмовы для ўз'яднання беларусаў, якія супольна разам з палякамі змагаліся супраць нацыстскай Германіі.

1 верасня 1939 г. гітлераўская Германія напала на Польшчу. Звязаныя з Польшчай дагаворам аб узаемнай дапамозе, Англія і Францыя 3 верасня 1939 г. аб'явілі вайну Германіі. Аднак практычна ваенных дзеянняў супраць фашысцкай Германіі яны не распачалі. Фармальна вайна набывала міжнародны характар, а ў сапраўднасці Польшча ваявала з гітлераўскай Германіяй адна. Маючы велізарную перавагу ў жывой сіле і тэхніцы, германскія войскі акупавалі значныя тэрыторыі Польшчы, у склад якой па ўмовах Рыжскага міру ўваходзіла Заходняя Беларусь. Былі заняты некаторыя заходнебеларускія населеныя пункты, у тым ліку горад Брэст. Брэсцкую крэпасць у верасні 1939 у складзе польскага гарнізона гераічна абаранялі шмат беларусаў, прызваных у польскае войска.

Наркам замежных спраў СССР В. Молатаў *17 верасня 1939 г.* уручыў польскаму паслу ў Маскве ноту, у якой паведамлялася, што савецкі ўрад аддаў загад Чырвонай Арміі перайсці мяжу з Польшчай. 17 верасня 1939 г. Чырвоная армія перайшла мяжу з Польшчай. Стану вайны паміж Польшчай і СССР не было, бо Польшча не абвясціла вайну Савецкаму Саюзу.

22 кастрычніка 1939 г. у Беластоку прайшлі выбары ў Народны сход Заходняй Беларусі. На Нацыянальным сходзе, які таксама праходзіў у Беластоку 28—30 кастрычніка 1939 г., была прынята Дэкларацыя «Аб дзяржаўнай уладзе», якая абвясціла, што ўся ўлада на тэрыторыі Заходняй Беларусі належыць працоўным горада і вёскі ў асобе Саветаў дэпутатаў працоўных. У Дэкларацыі «Аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад БССР Нацыянальны сход звярнуўся да Вярхоўных саветаў БССР і СССР з просьбай прыняць Заходнюю Беларусь у склад савецкай дзяржавы. Была абрана камісія, якой даручалася перадаць вышэйшым органам дзяржавы волю насельніцтва Заходняй Беларусі. 2 лістапада 1939 г. V пазачарговая сесія Вярхоўнага Савета СССР, заслухаўшы заяву камісіі, паставіла задаволіць просьбу Нацыянальнага сходу і ўключыць Заходнюю Беларусь у

склад СССР. Выніковым заканадаўчым дакументам з'явілася пастанова пазачарговай III сесіі Вярхоўнага Савета БССР ад *12 лістапада 1939 г.* аб прыняцці Заходняй Беларусі ў склад БССР.

У канцы 1939 – пачатку 1940 г. у заходнебеларускім рэгіёне былі створаны органы савецкай улады, партыйныя і камсамольскія арганізацыі. Для іх умацавання з усходніх абласцей БССР накіроўваліся вопытныя спецыялісты. Адною з галоўных мэт у гэты час было ўмацаванне абароназдольнасці СССР, важным складнікам якой была нармалізацыя сітуацыі ў сферы народнай гаспадаркі на заходніх межах краіны.

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі адбывалася рэканструкцыя існаваўшых раней і будаўніцтва новых прамысловых прадпрыемстваў. Дзякуючы гэтаму да канца 1940 г. аб'ём валавой прадукцыі прамысловасці ў параўнанні з 1938 г. павялічыўся больш чым у 2 разы. Сацыялістычныя пераўтварэнні закранулі і заходнебеларускую вёску, у якой безземельным і малаземельным сялянам раздалі звыш 1 млн га зямлі з мэтай далейшай арганізацыі калектывных гаспадарак. У выніку да сярэдзіны 1940 г. на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі пачалі функцыянаваць каля 430 калгасаў, якія аб'ядноўвалі звыш 23 тыс. сялянскіх гаспадарак.

Вялікія намаганні прыкладаліся для нармалізацыі становішча сацыяльнай сферы. Дзякуючы захадам савецкага ўрада была наладжана сістэма бясплатнага медыцынскага абслугоўвання, якое напрыканцы 1940 г. ажыццяўлялі 243 бальніцы і радзільныя дамы, 207 паліклінік і амбулаторый. Не менш грунтоўная праца была праведзена ў галіне народнай асветы, у выніку чаго ў 1940/41 навучальным годзе ў заходнебеларускім рэгіёне функцыянавалі 5959 школ, звыш 4500 з якіх ажыццяўлялі навучанне па-беларуску.

Насельніцтва аб'яднанай Беларусі самааддана працавала ва ўсіх галінах гаспадаркі і культуры, тым самым умацоўвала абароназдольнасць краіны. Шмат у чым яе павышэнню садзейнічала дапамога вайсковым камісарыятам з боку наваствораных ваенных аддзелаў і абаронных камісій, правядзенне камсамольскімі арганізацыямі шырокага кола мерапрыемстваў па абаронна-патрыятычным выхаванні моладзі. Адначасова з гэтым праводзіліся работы па ўдасканаленні інжынернага абсталявання заходняй мяжы, што прадугледжвала з'яўленне чатырох ўмацаваных раёнаў – Гродзенскага, Асавецкага, Замбраўскага і Брэсцкага -- агульнай даўжынёй каля 450 км. Кожны з іх павінен быў мець глыбіню абароны ад 3 да 8 км. Аднак гатоўнасць новай лініі абароны, т. зв. «Лініі Молатава», на чэрвень 1941 г. складала прыкладна 15–20%.

2. Напад нацысцкай Германіі на СССР. 22 чэрвеня 1941 г. на досвітку германская армія вераломна, без аб'яўлення вайны парушыла межы Савецкага Саюза. Беларусь у ліку першых савецкіх рэспублік прыняла магутны ўдар ворага. Пачалася Вялікая Айчынная вайна савецкага народа супраць нацысцкай Германіі і яе саюзнікаў за свабоду сваёй Радзімы.

Сцэнарый вядзення вайны з СССР пад кодавай назвай «План Барбароса» быў зацверджаны А. Гітлерам яшчэ ў снежні 1940 г. Стратэгічная задумка заключалася ў тым, што тры групы армій «Поўнач», «Цэнтр» і «Поўдзень» павінны былі імклівымі ўдарамі знішчыць асноўныя сілы Чырвонай Арміі ў заходніх абласцях. Па задумцы А. Гітлера гэта кампанія павінна была мець форму «бліцкрыга» («маланкавай вайны»), дзякуючы чаму тэрыторыя Савецкага Саюза павінна была быць захоплена ў кароткія тэрміны. Аднак на справе ўсё атрымалася інакш.

На працягу першых трох тыдняў вайны варожая армія прасунулася на 450 км на Ленінградскім напрамку, на 600 км – на Смаленскім і на 350 км – на Кіеўскім. На Мінск, Смаленск і Маскву наступала найбольш магутная група армій «Цэнтр» (камандуючы генерал-фельдмаршал Ф. Бок), якая мела добры досвед у вядзенні баявых дзеянняў у Заходняй Еўропе і перавагу ў людскіх рэсурсах і узбраенні. Сілы групы армій «Цэнтр» налічвалі прыкладна 820 тыс. чалавек, мелі на ўзбраенні каля 14,4 тыс. гармат і мінамётаў, 810 танкаў. Падтрымліваў яе другі паветраны флот, які налічваў амаль 1680 самалётаў, што складала прыкладна палову ўсёй ваеннай авіяцыі Трэцяга рэйха. З дапамогай апошніх у першы дзень вайны было знішчана 528 савецкіх самалётаў на аэрадромах і 210 у паветры. Масавым бамбардзіроўкам былі падвергнуты стратэгічныя чыгуначныя вузлы, а таксама такія важныя прамысловыя цэнтры, як Беласток, Брэст, Гродна, Баранавічы і інш.

Групе армій «Цэнтр» супрацьстаяў Заходні фронт (камандуючы генерал арміі Д. Паўлаў), утвораны на базе Заходняй Асобай ваеннай акругі. Войскі Заходняга фронту налічвалі прыкладна 672 тыс. чалавек, мелі на ўзбраенні каля 10 тыс. гармат і мінамётаў, 2,2 тыс. танкаў, прыкладна 2 тыс. самалётаў. Аднак акруга не была падрыхтавана да адпору агрэсіі. Вышэйшае кіраўніцтва краіны памылкова лічыла, што ў выпадку вайны з СССР нацысцкая Германія ў першую чаргу будзе наступаць на Украіну і Каўказ, у сувязі з чым праводзілася ўмацаванне паўднёвага кірунку, а не заходняга.

Пры распрацоўцы плана маланкавай вайны А. Гітлер, верагодна, не ўлічыў адзін фактар – самаадданасць і мужнасць савецкага народа, якія і былі праяўлены пры абароне сваёй Радзімы. У крайне неспрыяльных умовах, несучы велізарныя страты чырвонаармейцы аказвалі рашучае, самаахвярнае супраціўленне. Першымі з нацысцкай агрэсіяй сутыкнуліся савецкія пагранічнікі. Прыкладна 8 гадзін супрацьстаялі агрэсару пад камандаваннем лейтэнанта У. Усава 32 ваеннаслужачыя 3-й заставы 86-га Аўгустоўскага пагранічнага атрада. Гераічна змагаўся гарнізон Брэсцкай крэпасці, у які ўваходзілі прадстаўнікі больш за 30 нацый і народнасцей. Узначальвалі яго маёр П. Гаўрылаў і палкавы камісар Я. Фамін. Вораг разлічваў захапіць крэпасць у першыя гадзіны вайны, але апошнія яе абаронцы змагаліся да канца ліпеня 1941 г.

Самаахвярна змагаліся савецкія лётчыкі. У першы дзень вайны ў небе Беларусі было збіта больш за 100 нямецкіх самалётаў. Пры гэтым лётчыкі Д. Кокараў (у раёне Замораў Беластоцкай вобласці), С. Гудзімаў (у раёне Пружан), П. Рабцаў (над Брэстам), А. Данілаў (каля Ліды) і іншыя таранілі

варожыя самалёты ў паветры. Камандзір эскадрыллі М. Гастэла і члены яго экіпажа А. Бурдзянюк, Р. Скарабагаты, А. Калінін здзейснілі (пад Мінскам, каля Радашковіч) наземны таран, накіраваўшы свой самалёт на калону варожай тэхнікі.

Цяжкія баі вялі палявыя войскі Чырвонай Арміі – пехацінцы і артылерысты -- у раёне Беластока, Гродна, Жабінкі, Маларыты і іншых населеных пунктаў рэспублікі, на падыходзе да Мінска, які абаранялі воіны двух стралковых карпусоў. Мужна трымалі абарону падраздзяленні 64-й, 100-й, 108-й і 161-й стралковых дывізій, якія дзейнічалі ў Мінскім умацаваным раёне. За першыя тры дні абароны Мінска салдаты 100-й дывізіі пад камандаваннем генерал-маёра І. Русіянава знішчылі каля 100 варожых танкаў. Але гераізм воінаў не мог кампенсаваць адсутнасць рэзерваў і прадуманай сістэмы абароны. 28 чэрвеня лёс Мінска ў ваенна-стратэгічным плане быў вырашаны, нягледзячы на тое, што баі ў горадзе і яго ваколіцах працягваліся яшчэ некалькі дзён.

Са стратай Мінска ў акружэнне трапілі каля 350 тыс. салдат і афіцэраў 3-й, 4-й і 10-й і значная частка сіл 13-й савецкіх армій. Большасць асабістага складу была забіта, частка – трапіла ў палон. Аднак, нягледзячы на гэта, спроба германскіх войскаў з ходу фарсіраваць водны рубеж на Бярэзіне і выйсці да Дняпра не завяршылася поспехам. Тры дні ішлі цяжкія абарончыя баі ў раёне Барысава і ў самім горадзе, дзе войскі вермахта (паводле прызнання нямецкага генерала Г. Гудэрыяна) адчулі магутнасць савецкіх танкаў Т–34. Тым не менш 1 ліпеня вораг здолеў авалодаць пераправай і прарвацца на ўсходні бераг Бярэзіны. Праўда трохдзённы калідор даў магчымасць савецкім дывізіям, якія былі падцягнуты з цэнтральных раёнаў краіны, заняць баявыя рубяжы на лініі Дняпра. У наступныя 10 дзён асноўныя сілы групы армій «Цэнтр» сутыкнуліся з адпорам, які быў арганізаваны Чырвонай Арміяй на падыходзе да Магілёва. З 3 па 26 ліпеня гераічна абараняўся гэты горад, дзякуючы чаму савецкае камандаванне выйграла час для падрыхтоўкі наступных баёў.

У гэты ж час (12–16 ліпеня) напружаныя баі за Оршу вяліся войскамі 18-й і 73-й стралковых дывізій 20-й арміі Заходняга фронту ва ўзаемасувязі са знішчальным батальёнам з ліку звыш 1200 мясцовых жыхароў. Менавіта пад Оршай 14 ліпеня ўпершыню нанесла магутны ашаламляльны ўдар па ворагу батарэя рэактыўных устаноў («кацюш») пад камандаваннем капітана І. Флёрава.

Жорсткія баі летам 1941 г. адбыліся пад Бабруйскам, Рагачовам, Жлобінам, Гомелем. У жніўні 1941 г. 20 дзён абараняўся Гомель, дзе вораг страціў больш за 80 тыс. чалавек і значную колькасць баявой тэхнікі. У Віцебску, Гомелі, Магілёве, Пінску, а таксама ў Кастрычніцкім, Ельскім, Лельчыцкім, Рагачоўскім і іншых раёнах ствараліся знішчальныя батальёны, групы самаабароны, якія разам з Чырвонай Арміяй абаранялі свае гарады і вёскі. Аднак, нягледзячы на гераічнае супраціўленне часцей Чырвонай Арміі, да пачатку верасня 1941 г. уся тэрыторыя Беларусі была акупіравана нацысцкімі захопнікамі.

Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі далі магчымасць савецкаму камандаванню разгарнуць войскі другога стратэгічнага эшалона на рубяжы

рэк Заходня Дзвіна–Днепр і мабілізаваць непасрэдныя рэзервы краіны. Вызначаныя камандаваннем вермахта тэрміны захопу Смаленска і Масквы, як у прынцыпе і сама «маланкавая вайна», былі сарваны.

Падчас абарончага этапа Вялікай Айчыннай вайны войскі Чырвонай Арміі страцілі 1,5 млн. чалавек забітымі, параненымі і палоннымі, а таксама 10 тыс. гармат і мінамётаў, 5 тыс. танкаў і 2 тыс. баявых самалётаў. Людскія страты групы арміі «Цэнтр» былі ніжэйшымі ў 10 разоў, страты ў тэхніцы – ніжэйшыя ў 5 разоў. Паражэнне на пачатковым этапе вайны з’яўлялася вынікам стратэгічнай недальнабачнасці вышэйшага кіраўніцтва Савецкага Саюза на чале з І. Сталіным. Аднак, у сваю чаргу, кіраўніцтва вінаваціла ва ўсіх няўдачах камандаванні Заходняга фронту. У выніку камандуючы фронтам Д. Паўлаў, начальнік штаба У. Клімаўскіх, начальнік сувязі А. Грыгор’еў і іншыя военачальнікі былі асуджаны і па прыгаворы ад 22 ліпеня 1941 г. расстраляны.

3. Акупацыйны рэжым у Беларусі. На акупіраванай тэрыторыі Беларусі ў чэрвені 1941 – ліпені 1944 гг. быў усталяваны рэжым тэрору, для якога была характэрна сістэма палітычных, эканамічных, ваенных і ідэалагічных мер. Мэтай гэтага рэжыму была не проста ліквідацыя савецкага грамадска-дзяржаўнага ладу, рабаванне нацыянальных багаццяў і рэсурсаў, але і ачыстка гэтай тэрыторыі ад мясцовага насельніцтва.

Акупантамі быў ажыццёўлены адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі, паводле якога паўночна-заходнія раёны Брэсцкай і Беластоцкай абласцей з гарадамі Гродна і Ваўкавыск былі перададзены Усходняй Прусіі. Паўднёвыя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай і Гомельскай абласцей былі ўключаны ў склад рэйхскамісарыята «Украіна». Паўночна-заходнія раёны Вілейскай вобласці былі ўключаны ў генеральную акругу Літвы. Тэрыторыя Віцебскай, Магілёўскай, большыя часткі Гомельскай і ўсходніх раёнаў Мінскай абласцей былі ўключаны ў зону армейскага тылу групы армій «Цэнтр». Усе адміністрацыйныя функцыі тут выконвала ваеннае камандаванне. Баранавіцкая, частка Вілейскай (без паўночна-заходніх раёнаў), частка Мінскай (без усходніх раёнаў) абласцей, паўночныя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай абласцей, якія складалі 1/3 даваеннай тэрыторыі Беларусі, увайшлі ў склад генеральнай акругі «Беларусь». Гэта тэрыторыя была ўключана ў склад рэйхскамісарыята Остланд з рэзідэнцыяй у Рызе і падзелена на 10 гебітсакруг: Баранавіцкую, Барысаўскую, Вілейскую, Ганцавіцкую, Глыбоцкую, Лідскую, Мінскую, Навагрудскую, Слоніўскую, Слуцкую. Для кіраўніцтва генеральнай акругай, акругамі і раёнамі ствараўся жорстка цэнтралізаваны адміністрацыйны апарат.

На чале генеральнай акругі Беларусі стаяў генеральны камісарыят, які ўзначальваў гаўляйтар В. Кубэ. Ён праводзіў чалавеканенавісніцкую палітыку нацызму. Пасля знішчэння В. Кубэ мінскімі падпольшчыкамі ў 1943 г. яго месца заняў групенфюрэр войск СС К. Готберг.

Кіраванне акругамі ажыццяўлялі гебітскамісары, гарадамі – штатскамісары, раёнамі – ортскамісары. Акрамя таго былі арганізаваны органы мясцовага самакіравання. Пры гэтым, варта падкрэсліць, што нягледзячы на спадзяванні

пэўнай часткі мясцовага насельніцтва, якая не была лаяльнай да савецкай улады, акупанты не мелі планаў адносна стварэння альтэрнатыўнай формы беларускай дзяржаўнасці.

Злачынствы фашыстаў былі беспрэцэдэнтныя па масавасці, планамернасці і вытанчанасці. Паводле афіцыйных даных, акупанты расстралялі, закатавалі, павесілі, спалілі жывымі, задушылі ў газавых камерах у Беларусі больш за 2,2 млн чалавек. Паводле ўдакладненых звестак, людскія страты склалі не менш як 2,8–3 млн. чалавек.

4. Размах і значэнне партызанскага і падпольнага руху. З першых дзён акупацыі Беларусі на яе тэрыторыі разгарнулася ўсенародная барацьба супраць нацысцкіх захопнікаў. Ужо на другі дзень вайны быў створаны атрад «Старасельскі» (Жабінкаўскі раён) пад кіраўніцтвам маёра В. Дародных, у склад якога ўваходзілі мясцовыя жыхары, а таксама пагранічнікі і воіны 125-га і 84-га стралковых палкоў. На пяты дзень вайны быў сфарміраваны Пінскі партызанскі атрад пад кіраўніцтвам В. Каржа. Да ліку першых належаць атрад «Чырвоны кастрычнік», які дзейнічаў у Кастрычніцкім раёне Палескай вобласці спачатку пад кіраўніцтвам Ц. Бумажкова, затым – Ф. Паўлоўскага, а таксама Суражскі атрад у Віцебскай вобласці пад кіраўніцтвам М. Шмырова. Да 25 ліпеня 1941 г. у Беларусі было сфарміравана больш за 100 атрадаў і груп, якія налічвалі звыш 2,5 тыс. чалавек, 88 з іх былі накіраваны з-за лініі фронту. Восенню–зімой 1941 г. партызанскі рух пайшоў на спад па прычыне недахопу матэрыяльнага забеспячэння, належнай падрыхтоўкі, а таксама каардынацыі і ўзаемадзеяння партызанскіх атрадаў і груп. У мэтах цэнтралізацыі кіраўніцтва партызанскім рухам з канца 1941 г. пачалася праца па стварэнні Цэнтральнага штаба партызанскага руху (ЦШПР) пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання, які быў сфарміраваны ў маі 1942 г. Яго ўзначаліў першы сакратар ЦК КП(б)Б П. Панамарэнка. Гэта падзея дала далейшы штуршок для разгортвання партызанскага руху. Пачалі ажыццяўляцца распрацоўка планаў падрыхтоўкі апераций, падрыхтоўка кадраў для атрадаў, забеспячэнне партызан зброяй, боепрыпасамі, сродкамі сувязі, медыкаментамі і г.д. У верасні гэтага ж года з мэтай каардынацыі дзейнасці партызан на тэрыторыі Беларусі, удасканалення арганізацыйнай структуры партызанскіх фарміраванняў, планавання баявых апераций быў створаны Беларускі штаб партызанскага руху (БШПР) на чале з другім сакратаром ЦК КП(б)Б П. Калініным.

Станоўчыя наступствы стварэння ЦШПР і БШПР для набліжэння перамогі былі відавочнымі. Калі ў снежні 1941 г. у Беларусі змагаліся 50 партызанскіх атрадаў, то ў лістападзе 1942 г. – 352. Спрыяла гэтаму і з'яўленне так званых «Віцебскіх» або «Суражскіх варот» – 40-кіламетравага прарыву германскага фронту на стыку баявых парадкаў нямецкіх груп армій «Поўнач» і «Цэнтр», які праіснаваў з 10 лютага па 28 верасня 1942 г. Дзякуючы гэтаму ў 1942 г. значна папоўніўся беларускі партызанскі баявы арсенал, а ў 1943 г. і людскі – з савецкага тылу былі перакінуты 13 партызанскіх атрадаў і звыш 100 арганізатарскіх і дыверсійных груп. Адбывалася і канцэнтрацыя партызанскага руху. З разрозненых атрадаў ствараліся брыгады, якія

ўваходзілі ў партызанскія злучэнні, колькасць якіх на тэрыторыі Беларусі дасягала прыкладна 40. Імі здзяйсняліся рэйды, вызваляліся вялікія тэрыторыі і ствараліся партызанскія зоны, у выніку аб'яднання якіх складваліся цэлыя партызанскія краі. Адзін з іх дзейнічаў на стыку беларускай, расійскай і латвійскай тэрыторый, аб'ядноўваючы 14 раёнаў агульнай плошчай звыш 10 тыс. км² і насельніцтвам больш за 200 тыс. чалавек. Падкантрольныя партызанам тэрыторыі станавіліся своеасаблівымі фарпостамі супраціўлення, у якіх не толькі ішла падрыхтоўка баявых кадраў і рэзерву, але і праводзілася выхаваўчая работа і дапамога дзецям, у тым ліку сіротам, аказвалася медыцынская дапамога мясцоваму насельніцтву і г.д. У сваю чаргу мірныя жыхары па магчымасці забяспечвалі партызан адзеннем, абуткам, прадуктамі харчавання, прымалі ўдзел у зборы зброі і боепрыпасаў, выступалі ў якасці сувязных і разведчыкаў, а нярэдка прымалі непасрэдны ўдзел у баявых аперацыях супраць акупантаў.

Адной з найбольш грандыёзных па сваіх маштабах аперацыяй, якая была праведзена партызанамі Беларусі ў 1943–1944 гг., стала аперацыя падкодавай назвай «Рэйкавая вайна», мэтай якой быў масавы падрыў чыгунак для дэарганізацыі мілітарызаваных перавозак ворага. Першы яе этап быў прымеркаваны да наступлення Чырвонай Арміі на Белгародска-Харкаўскім напрамку і працягваўся з 3 жніўня да сярэдзіны верасня 1943 г. З 25 верасня па 1 лістапада, калі савецкія войскі ўступілі на тэрыторыю Беларусі, праводзілася другая стадыя аперацыі пад кодавай назвай «Канцэрт». У выніку правядзення двух этапаў аперацыі чыгуначныя перавозкі ў тыле ворага скараціліся амаль на 40%. У дадатак да гэтага акупанты вымушаны былі павялічыць колькасць дывізіяў для аховы камунікацый, адцягваючы войскі з дзеючай арміі. Трэці этап аперацыі «Рэйкавая вайна» праводзіўся з 20 чэрвеня па 28 жніўня 1944 г. з удзелам усіх мясцовых партызанскіх фарміраванняў, што садзейнічала поспехам Чырвонай Арміі ў вызваленні тэрыторыі Беларусі ад акупантаў.

Важную ролю ва ўмацаванні партызанскага руху адыграла сетка падпольных цэнтраў, арганізацый і груп, якія пачалі ўзнікаць з першых дзён акупацыі Беларусі. Пад кіраўніцтвам партыйных і камсамольскіх дзеячаў падпольшчыкі імкнуліся адстаяць здабытую беларусамі ўласную дзяржаўнасць, шлях да якой быў няпросты і доўгі. Восенню і зімой 1941 г. актыўна дзейнічалі Мінская, Аршанская, Асіповіцкая, Брэсцкая, Магілёўская і іншыя арганізацыі. Падпольшчыкі выпускалі газеты, лістоўкі, праводзілі дыверсійныя акты на чыгунцы і прадпрыемствах, збіралі і перадавалі ў партызанскія атрады звесткі аб руху нямецкіх ваенных эшалонаў, планы размяшчэння варожых ваенных аб'ектаў і г.д.

У чэрвені 1941 г. былі створаны першыя падпольныя арганізацыі ў сталіцы Беларусі, якія затым аб'яднаў Мінскі падпольны гаркам КП(б)Б на чале з І. Кавалёвым. Мінскае падполле налічвала звыш 9 тыс. удзельнікаў, якімі былі здзейснены звыш 1,5 тыс. гучных падрыўных аперацый. Да іх ліку адносіцца дыверсія на Мінскім чыгуначным вузле ў снежні 1941 г., якая знізіла яго прапускную здольнасць у 20 разоў. У 1943 г. удзельнікамі мінскага

падполля А. Мазанік і М. Осіпавай быў знішчаны гаўляйтэр В. Кубэ.

Шырокую вядомасць атрымала дзейнасць Аршанскага патрыятычнага падполля пад кіраўніцтвам К. Заслонава, ўдзельнікі якога знішчалі варожыя эшалоны на шляху па маскоўскім кірунку. 3 лістапада 1941 г. па люты 1942 г. імі было выведзена са строю звыш 170 паравозаў, сотні вагонаў і цыстэрнаў. У Асіповічах у 1943 г. пад кіраўніцтвам Ф. Крыловіча былі знішчаны эшалоны з тэхнікай, якія накіроўваліся на ўзмацненне нацысцкай арміі ў бітве на Курскай дузе. У ліпені 1941 г. пачалі сваю падрыўную дзейнасць віцебскія падпольшчыкі пад кіраўніцтвам К. Акаловіча, А. Белавосціка, Л. Бярозкінай, В. Харужай. Віцебскае падполле налічвала 66 груп, якія аб'ядноўвалі звыш 1,5 тыс. чалавек, 56 падпольных арганізацый. Самаахвярна змагаліся з ворагам падпольшчыкі ў Асіповічах, Бабруйску, Баранавічах, Барысаве, Брэсце, Віцебску, Гомелі, Магілёве, Оршы і іншых населеных пунктах рэспублікі.

Спрабуючы ацаніць рух супраціўлення на тэрыторыі Беларусі ў колькасным вымярэнні, варта адзначыць, што за гады акупацыі ў барацьбе супраць ворага ўдзельнічалі звыш 374 тыс. партызан, якія былі аб'яднаны ў 1255 атрадаў. Партызанскія рэзервы складалі больш за 440 тыс. чалавек. Яшчэ каля 70 тыс. чалавек дзейнічала ў падполлі. У заходніх абласцях Беларусі з акупантамі змагаліся антыфашысцкія арганізацыі рознага ўзроўню, якія аб'ядноўвалі больш за 12 тыс. чалавек. За гады Вялікай Айчыннай вайны сіламі супраціўлення быў нанесены істотны ўрон ворагу. Імі было знішчана амаль паўмільёна салдат вермахта і калабарацыяністаў, было пушчана пад адхон звыш 11 тыс. эшалонаў і 34 бронепаязды, пашкоджаны 29 чыгуначных станцый, 948 гарнізонаў і штабоў, падарвана і спалена звыш 18 тыс. аўтамашын, 939 ваенных складоў, 819 чыгуначных і 4710 іншых мастоў, збіта 305 самалётаў, падбіта 1355 танкаў і бронемашын, захоплена вялікая колькасць трафэяў. Пасля выканання сваёй місіі – вызвалення Беларусі ад нацысцкіх захопнікаў, звыш 180 тыс. партызан уступілі ў шэрагі Чырвонай Арміі. За самаадданасць, мужнасць і адвагу ў вызваленчай антыфашысцкай барацьбе больш за 140 тыс. беларускіх партызан і падпольшчыкаў узнагароджаны ордэнамі і медалямі, а 92 з іх прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

5. Вызваленне Беларусі. Беларускае стратэгічнае наступальнае аперацыя «Баграціён». Вызваленне тэрыторыі БССР праходзіла ў 2 этапы.

Першы праходзіў восенню 1943 -- зімой 1944 г., калі была вызвалена Усходняя і частка Паўднёвай Беларусі. 23 верасня 1943 г. Чырвоная Армія вызваліла першы беларускі раённы цэнтр – Камарын, а 26 лістапада 1943 г. -- першы абласны цэнтр Беларусі – Гомель. Вызваленню Радзімы актыўна садзейнічалі беларускія партызаны. Напярэдадні вызвалення Беларусі (з 19 верасня па 1 лістапада) яны ажыццявілі другі этап «Рэйкавай вайны». У выніку аперацыі быў паралізаваны рух не толькі чыгуначнага транспарту, але аўта транспарту нямецка-фашысцкіх войск. Да пачатку 1944 г. Чырвоная Армія разам з беларускімі партызанамі вызваліла 40 раёнаў рэспублікі, у тым ліку амаль поўнасю Гомельскую вобласць, часткі Віцебскай, Магілёўскай і Палескай абласцей. На гэтай тэрыторыі пачало аднаўляцца мірнае жыццё. У

баях за вызваленне Беларусі ўдзельнічала 1-я польская пяхотная дывізія імя Т. Касцюшкі пад камандаваннем палкоўніка З. Берлінга, сфарміраваная на тэрыторыі СССР. Рэчыца стала першым беларускім горадам, у гонар вызвалення якога 18 лістапада 1943 г. у Маскве быў дадзены артылерыйскі салют.

З 21 па 24 сакавіка 1944 г. адбылася шостая сесія Вярхоўнага Савета БССР. Паседжанні праходзілі ў прыгарадзе Гомеля -- Нова Беліцы, паколькі ў разбураным абласным цэнтры застаўся толькі адзін будынак. Партыйнае і савецкае кіраўніцтва рэспублікі вызначыла першачарговыя задачы аднаўлення ў прамысловасці, сельскай гаспадарцы, транспарце, жыллёвым будаўніцтве і інш. На гэтай сесіі было прынята рашэнне аб пашырэнні паўнамоцтваў рэспублікі: аб стварэнні наркаматаў абароны і замежных спраў.

Другі этап вызвалення тэрыторыі Беларусі – правядзенне Беларускай наступальнай аперацыі «Баграціён» (23 чэрвеня – 29 жніўня 1944 г.). Перад Чырвонай Арміяй стаяла задача поўнасьцю вызваліць савецкую тэрыторыю ад гітлераўскіх захопнікаў, аказаць дапамогу народам Еўропы ў вызваленні ад фашызму, канчаткова разграміць ворага.

Вясной 1944 г. на беларускім кірунку захоўвалася стабільнасць. Група армій «Цэнтр» утрымлівала свае пазіцыі. У выніку наступлення войскаў Чырвонай Арміі восенню 1943 -- зімой 1944 г. утварыўся выступ у лініі фронту, так званы «беларускі балкон». Яго ўтрыманню нямецкае камандаванне надавала велізарнае значэнне, так як ён прыкрываў галоўныя напрамкі: усходне-прускі і варшаўска-германскі. Лінію абароны называлі «Фатэрлянд» («Айчына») і яна была ўмацавана так старанна, што кожны нямецкі салдат меў бранявы шчыт для вядзення стральбы. Аперацыя па ліквідацыі «беларускага балкона» рыхтавалася ўсебакова. Да дакладнай прапрацоўкі ўсіх дэталей наступлення ў Беларусі савецкае камандаванне вымушалі няўдачы наступальных аперацый Заходняга фронту ў 1943 – пачатку 1944 гг. супраць цэнтральнай групіроўкі немцаў.

Група армій «Цэнтр» (камандуючы генерал-фельдмаршал Э.Буш, з 28 чэрвеня -- генерал-фельдмаршал В. Модэль) налічвала прыкладна 850 тыс. чалавек, 3,2 тыс. пушак, 500 танкаў і 600 самалётаў. Нацыстамі былі створаны моцна ўмацаваныя лініі абароны па берагах рэк, т.зв. «усходні вал». Загадам А. Гітлера ад 8 сакавіка 1944 г. статус «умацаванага раёна» (УР) быў прысвоены 12 гарадам, якія знахозіліся ў межах дзеяння групы арміі «Цэнтр»: Мінску, Барысаву, Слуцку, Магілёву, Бабруйску, Віцебску, Оршы, Брэсту, Баранавічам, Пінску, Лунінцу і Вільнюсу. Вакол гарадоў будаваліся тры лініі абароны, будынкі ператвараліся ў апорныя пункты абароны і г.д. 7 красавіка 1944 г. каманданты гэтых УРаў падпісалі абавязацельствы ўтрымліваць іх да апошняга салдата, нават пры поўным акружэнні.

Германскае камандаванне чакала ўдару ва Украіне, мяркуючы, што задачай савецкіх вайсковых фарміраванняў будзе абваліць «беларускі балкон». Аднак наступленне Чырвонай Арміі нечакана для фашысцкіх войскаў пачалося на тэрыторыі Беларусі.

Падрыхтоўка да аперацыі «Баграціён» ажыццяўлялася надзвычай

прадумана. Галоўная задача падрыхтоўчага этапа складалася ў тым каб стварыць уражанне, што савецкія войскі рыхтуюцца да абароны, а не да наступлення. Пастаўкі тэхнікі, боепрыпасаў ажыццяўляліся толькі ноччу, прымалі да 100 цяжкіх за ноч, з наступленнем раніцы ўсё маскіравалася, спецыяльна выдзеленыя самалёты правяралі маскіроўку. У сувязі з тым, што па прапанове Канстанціна Ракасоўскага адзін з галоўных удараў 1-ы Беларускай фронт павінен быў наносіць у балоцістай мясцовасці, салдаты загадзя рыхтаваліся да пераадолення рачулак, балот, вучыліся арыентавацца ў лесе, майстравалі балотныя лыжы (макрасупы), валакушы для лёгкай артылерыі, фашыны і іншыя прыстасаванні для танкаў. Планы баявых аперацый, загады пісаліся ад рукі, у эфіры панавала поўнае маўчанне.

У выніку камандаванне групы армій «Цэнтр» не заўважыла канцэнтрацыю 2 млн 400 тыс. салдат, больш 3 тыс. пушак і мінамётаў, 5200 танкаў, каля 6 тыс. самалётаў і г. д. Наадварот, яно вырашыла, што рашаючае наступленне Чырвонай Арміі плануецца на поўначы Украіны, і перакінула больш за 4 тыс. танкаў з Беларусі, пакінуўшы тут менш за 600 машын. Галоўнакамандуючы групіроўкай генерал-фельдмаршал Э. Буш за тры дні да пачатку савецкага наступлення адбыў у адпачынак. Сярод часткі нямецкіх ваенных існавала ўпэўненасць, што група армій «Цэнтр» рыхтуецца да маршу на Маскву. 22 чэрвеня 1944 г. немцы арганізавалі ў Мінску культурную акцыю, якая прысвячалася «святу вызвалення ад бальшавізму». Як няўдалую стробу наступлення ацаніла нямецкае камандаванне разведку боем, якую ажыццявілі ў гэты дзень савецкія войскі. Нямецкія ўлады прадаўжалі рабаваць матэрыяльныя каштоўнасці, вывозіць людзей з акупіраванай тэрыторыі.

У тыле акупантаў актывізавалі дзейнічаць партызанскія брыгады і атрады агульнай колькасцю 143 тыс. чалавек. Гэта была цэлая партызанская армія, якая парушала камунікацыі, сувязь, знішчала баявую сілу і тэхніку ворага. За тры дні да пачатку наступлення савецкіх войскаў у ноч на 20 чэрвеня беларускія партызаны ажыццявілі трэці этап «рэйкавай вайны» з мэтай дэзарганізацыі ваенных перавозак. Дзеянні партызан былі высока ацэнены праціўнікам ужо пасля вайны. Адзін з былых афіцэраў вермахта ў 1960 г. пісаў: «... Партызаны Беларусі за адну ноч 19–20 чэрвеня ўзарвалі ўсё чыгуначнае палатно і паралізавалі транспартную сістэму».

Ажыццяўлялі аперацыю «Баграціён» войскі 4 франтоў (з поўначы на поўдзень): 1-ы Прыбалтыйскі (камандуючы – генерал арміі І.Х. Баграмян), 3-і Беларускай (камандуючы – генерал арміі І.Д. Чарняхоўскі), 2-і Беларускай (камандуючы – генерал арміі Г.Ф. Захараў) і 1-ы Беларускай (камандуючы – маршал СССР К.К. Ракасоўскі); Дняпроўская ваенная флатылія (камандуючы – капітан 1-га рангу В.В. Грыгор’еў), войскі супрацьпаветранай абароны, беларускія партызаны, Першая армія Войска Польскага. Каардынавалі іх дзеянні маршалы Г.К. Жукаў і А.М. Васілеўскі.

У адпаведнасці з планам аперацыі прадугледжваўся прарыв абароны праціўніка на шасці накірунках. Асаблівае значэнне надавалася разгрому моцных флангавых групавак у раёнах Віцебска і Бабруйска, што забяспечвала ўмовы для імклівага прасоўвання буйных сіл у накірунку Мінска.

Згодна з планам аперацыі яе здзяйсненне адбывалася ў два этапы. *Першы этап наступальнай аперацыі «Баграціён» – 23 чэрвеня – 4 ліпеня 1944 г.* Асноўныя сілы трох франтоў былі накіраваны на Мінск з мэтай акружэння і знішчэння групы армій «Цэнтр». Войскі 1-га Прыбалтыйскага, 1-га і 3-га Беларускага франтоў наносілі ўдары па флангах нямецкай групы армій

«Цэнтр», а 2-га Беларускага -- пераследавалі адыходзячага ворага, не даючы яму магчымасці апамятацца. У выніку правядзення беларускай наступальнай аперацыі ўтварылася некалькі «катлоў». У так званым віцебскім «катле» праціўнік страціў каля 20 тыс. салдат і афіцэраў забітымі, больш за 10 тыс. палоннымі. 29 чэрвеня была ліквідавана бабруйская групоўка гітлераўцаў у складзе 6 дывізій. Раніцай 3 ліпеня 1944 г. 2-гі танкавы корпус пад камандаваннем А.С. Бурдзейнага, пераадолеўшы супраціўленне ворага, уварваўся ў Мінск. Першым гэта зрабіў экіпаж танка на чале з Дзмітрыем Фролікавым. Услед за танкістамі ў горад увайшлі 11-я і 31-я арміі 3-га Беларускага фронту. У сярэдзіне дня ў горад уступіў 1-ы танкавы корпус генерала М.Ф. Панова, а за ім 3-я армія 1-га Беларускага фронту. Савецкім байцам прыходзілася пераадольваць упартае супраціўленне немцаў. Баі прадаўжаліся цэлы дзень і закончыліся позна вечарам 3 ліпеня.

На усход ад Мінска трапіла ў акружэнне 105-тысячная групоўка гітлераўскіх войскаў. У мінскім «катле» было знішчана 70 тыс. і ўзята ў палон каля 35 тыс. гітлераўскіх салдат і афіцэраў, у тым ліку 12 генералаў.

У выніку ажыццяўлення ваенных дзеянняў нямецкая група армій «Цэнтр» пацярпела катастрафічнае паражэнне. Галоўныя сілы былі разбіты. У цэнтры германскага фронту ўтварыўся 400-кіламетровы пралом, закрыць які за кароткі час вораг не змог. Савецкія войскі атрымалі магчымасць паскорыць свой рух на захад.

16 ліпеня 1944 г. у Мінску адбыўся ўрачысты парад партызан, у якім удзельнічала больш за 30 тыс. чалавек. Парад прымаў камандуючы 3-м Беларускам фронтам І.Д. Чарняхоўскі, кіраўнікі партыйных і савецкіх рэспубліканскіх органаў.

Другі этап аперацыі «Баграціён» – 5 ліпеня – 29 жніўня 1944 г. Пасля вызвалення сталіцы БССР наступленне кожнага з франтоў павінна было развівацца па разыходзячыхся кірунках на захад ад Мінска. Савецкія войскі 16 ліпеня вызвалілі Гродна, а 28 ліпеня -- Брэст. У ходзе Беларускай наступальнай аперацыі была разгромлена група армій «Цэнтр» і іншыя вайсковыя групоўкі праціўніка. Савецкія войскі вызвалілі ад германскіх акупантаў частку тэрыторыі Літвы і Латвіі, выйшлі на мяжу з Усходняй Прусіяй і Польшчай. Неабходна пазначыць, што мэтай вайсковай аперацыі «Баграціён» быў разгром нямецка-фашысцкай групы армій «Цэнтр». Поўнае вызваленне Беларусі стала яе вынікам.

Каб паказаць усяму свету маштабы перамогі ў ходзе аперацыі «Баграціён», 17 ліпеня 1944 г. у Маскве быў арганізаваны «парад» нямецкіх ваеннапалонных. У поўнай цішыні, нягледзячы на прысутнасць тысяч масквічоў і замежных гасцей, па вуліцах горада на працягу чатырох гадзін ішлі

ваеннапалонныя нямецкія генералы, афіцэры, салдаты, усяго 57 600 чалавек.

Пасля вызвалення Беларусі Вялікая Айчынная вайна прадаўжалася больш за 10 месяцаў. Вялікім напружаннем сіл усяго савецкага народа і яго арміі былі вызвалены краіны Цэнтральнай, Паўднёвай і Усходняй Еўропы. Баявыя дзеянні супраць Германіі завяршыліся Бярлінскай аперацыяй, вынікам якой стала падпісанне Акта аб безагаворачнай капітуляцыі фашысцкай Германіі ў ноч з 8 на 9 мая 1945 г.

Уклад беларускага народа ў Перамогу. Беларускі народ зрабіў важкі ўклад у набліжэнне Вялікай Перамогі. Пасля вызвалення Беларусі больш за 600 тыс. яе жыхароў былі мабілізаваны ў Чырвоную Армію і адважна змагаліся да поўнай капітуляцыі ворага ў 1945 г. Беларусы ў цеснай сувязі з іншымі народамі, якія стаялі на адных пазіцыях у блоку дзяржаў антыгітлераўскай кааліцыі, прынеслі доўгачаканы мір. Для Беларусі гэта вайна мела ўсенародны і нацыянальна-вызваленчы характар. Адступаючы пад націскам нацысцкай навалы, савецкія салдаты самаахвярна змагаліся з ворагам. Самаадданасць і мужнасць назіралася на пагранічных заставах, на дарогах і пераправах, у паветры – паўсюль, дзе ішлі баі. Партызаны і падпольшчыкі Беларусі наносілі ўдары па камунікацыях і гарнізонах праціўніка, па дарогах, вялі разведвальную работу, рэйкавую вайну, праводзілі рэйды па тылах праціўніка, дэарганізавалі іх дзейнасць. У час рэйдаў вялася значная работа сярод насельніцтва, у барацьбу ўступалі ўсё новыя людзі, а тэрыторыя Беларусі пераўтваралася ў сапраўдную рэспубліку-партызанку.

Аднак, адзначаючы заслугі тых, хто непасрэдна ўдзельнічаў у баявых аперацыях на ўсіх франтах Вялікай Айчыннай вайны, нельга забывацца і пра тых, хто набліжаў Перамогу, знаходзячыся ў тыле. Яшчэ да эвакуацыі прамысловая вытворчасць БССР была скіравана на задавальненне ваенных патрэб. У прыватнасці, гомельскія заводы «Гомсельмаш» і «Рухавік рэвалюцыі» займаліся рамонтам вайсковай тэхнікі, станкабудаўнічы завод імя Кірава і Навабеліцкі лесакампінат перакваліфікаваліся на вытворчасць супрацьтанкавых мін. Гомельскія чыгуначнікі абсталявалі 30 перасоўных майстэрняў для рамонту ў палявых умовах ваенных аўтамабіляў. Рамонтам танкаў і трактароў займаліся ў Клімавічах і Мазыры.

Аднак з актыўным прасоўваннем войскаў вермахта ўглыб Беларусі, пачала праводзіцца эвакуацыя прадпрыемстваў. Дастаткова шмат іх засталася на акупіраванай немцамі тэрыторыі, вывесці ўдалося толькі 120. У 1942 г. больш за 60 беларускіх прадпрыемстваў і 1,5 млн беларусаў актыўна працавалі ў савецкім тыле, павышаючы абараназдольнасць усяго Савецкага Саюза. Стваральная праца савецкага народа, у тым ліку і нашых суайчыннікаў, стала адным з фактараў змянення ў канцы 1942 г. на карысць Чырвонай Арміі суадносін па асноўных відах ваеннай тэхнікі на савецка-германскім фронце. З лета 1943 г. гэта перавага стала яшчэ больш адчувальнай. Так, па сярэднегадавым выпуску гармат палявой артылерыі СССР пераўзыходзіў Германію больш чым у 2 разы, супрацьтанкавых гармат – у 2,6, мінамётаў – у 5 разоў.

Улічваючы той факт, што на прадпрыемствах абароннай прамысловасці

была занята ў асноўным працаздольная частка мужчынскай паловы насельніцтва, і яно ж у асноўным ваявала на франтах, увесь цяжар сельскагаспадарчай вытворчасці ў гады ваеннага ліхалецця на сваіх плячах вынеслі жанчыны, састарэлыя людзі, падлеткі і дзеці.

Самааддана ў савецкім тыле працавалі чыгуначнікі з Беларусі. Шматлікія з іх увайшлі ў склад паравозных калон асобага рэзерву пры Наркамаце шляхоў зносін. З работнікаў Беларускай чыгункі пераважна былі ўкамплектаваны 3-я і 4-я калоны, якія забяспечвалі бесперабойны рух цягнікоў, дастаўку людзей і грузаў на фронт.

У савецкім тыле працавала каля 100 эвакуіраваных з БССР работнікаў вышэйшай школы і навуковага сектара, звыш 400 артыстаў, каля 50 мастакоў, 22 кампазітары і шэраг работнікаў культуры, асветы, аховы здароўя.